

A Historical and Analytical Study of the Political and Social Conditions of the Christians of Kurdistan from the Late Naseri Era to the End of the Qajar Dynasty

Nahie Sanginabadi PhD Student in History, Department of History, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. Email: nahie.sanginabadi@iau.ac.ir

Seyed Mohammad Sheikh Ahmadi Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. Email: M.sheikhahmadi@iau.ac.ir

Kaivan Shafei Assistant Professor, Department of History, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. Email: Kaivan.shafei@iau.ac.ir

Article Info

Article Type:

Reserch Article

Keywords:

Qajar Dynasty,
Christians of Kurdistan,
Religious Minorities,
Foreign Influence.

Article history:

Received 2025-3-11

Received in revised form

2025-9-8

Accepted 2025-9-20

Published Online

2025-9-22

ABSTRACT

Kurdistan, as one of the most culturally and religiously diverse regions in Iran, has always played a special role in the country's social and political history. The Christian community of Kurdistan, including Assyrians and Chaldeans, represents part of this diversity. During the Qajar period, the political and social conditions of this religious community were subject to extensive changes. The government often pursued a policy of religious tolerance, and Christians, like other religious minorities, enjoyed limited rights. Meanwhile, the presence of foreign religious missionaries in the Christian areas of Kurdistan sometimes intensified local sensitivities and led to religious conflicts. This research, through a descriptive and analytical approach, using library documents, attempts to examine the history of the presence of Christians in Kurdistan and their political and social status during the Qajar period. The results indicate that Christians in Kurdistan during that period faced challenges such as political limitations, social pressures, and cultural changes; however, they were able to maintain their position to a large extent by using international relations and the ability to adapt to new conditions...

Cite this Article: Sanginabadi, N. , Shekh Ahmadi, S. M. and Shafei, K. (2025). A historical and analytical study of the political and social situation of Christians in Kurdistan from the late Nasserite period to the end of the Qajar dynasty.. *World Politics*, 14(2), 239-258.

doi: [10.22124/wp.2025.31162.3552](https://doi.org/10.22124/wp.2025.31162.3552)

© Author(s)

Publisher: University of Guilan

DOI: [10.22124/wp.2025.31162.3552](https://doi.org/10.22124/wp.2025.31162.3552)

1. Introduction

The nineteenth century, under the rule of the Qajar dynasty, was a period of profound political and social transformation in Iran. Among the most notable dynamics of this era was the increasing penetration of foreign powers—particularly Russia and Britain—into Iran’s domestic affairs. Kurdistan, due to its geopolitical position and its ethnically and religiously diverse population, was deeply influenced by these developments. Within this region, the Christian community represented one of the most vulnerable minorities, whose fate was intertwined with both internal political structures and external pressures. The Qajar state, seeking to preserve its authority while facing persistent foreign interference, adopted shifting policies toward religious minorities. In many cases, Christians were caught between the central government’s pursuit of religious homogeneity and the strategic ambitions of foreign powers that often sought to instrumentalize minorities to expand their influence. Russia, for instance, extended support to Assyrian and Armenian Christians as part of its broader strategy to gain foothold in northwestern Iran, while Britain simultaneously attempted to counterbalance Russian expansion. These interventions generated ambivalent outcomes: while they occasionally improved the status of Christians, they also sparked episodes of ethnic and sectarian tension. The lived reality of Christians in Kurdistan during this period was thus marked by complexity. On the one hand, centuries of coexistence with the Muslim majority fostered cultural interactions and local networks of cooperation. On the other hand, structural weaknesses of the Qajar state, economic hardships, and sectarian differences at times contributed to social divides. The study of this minority community, therefore, provides a valuable lens through which broader patterns of state-society relations, foreign intervention, and intercommunal dynamics in nineteenth-century Iran can be better understood. This research seeks to examine the political and social conditions of Christians in Kurdistan during the Qajar period, with particular attention to the interplay between domestic policies, foreign rivalries, and local intercommunal relations. By situating the experiences of this community within both local and international contexts, the study contributes to a more nuanced understanding of the complexities of minority life in late Qajar Iran

2. Theoretical Framework

The Christian Community of Kurdistan during the Qajar Period As one of the religious minorities in this region, the Christians of Kurdistan have had a turbulent history. Their political and social conditions have always been influenced by various factors such as local governments, structural changes in government systems, social and religious tensions, internal disputes among Christian communities, wars, the intervention of foreign powers, and challenges such as poverty, unemployment, and economic problems.

3. Methodology

This research, through a descriptive and analytical approach, based on library documents, attempts to examine the history of the presence of Christians in Kurdistan and their political and social status during the Qajar period.

4. Results & Discussion

The historical experience of Christians in Kurdistan during the Qajar period demonstrates the complex interplay between local coexistence, domestic state policies, and international rivalries. Despite being a numerical minority, Christians were embedded within the broader socio-political fabric of Kurdistan and maintained close relations with their Muslim neighbors. Everyday interactions in trade, agriculture, and shared communal life fostered networks of cooperation and limited the potential for large-scale sectarian conflict. This indicates that, at the local level, pragmatic considerations and traditions of coexistence often outweighed ideological or theological differences. Nevertheless, the broader political environment significantly shaped these intercommunal relations. The Qajar government, characterized by fragile central authority and periodic instability, oscillated between policies of inclusion and exclusion toward religious minorities. At times, the state attempted to integrate Christians within its administrative and fiscal structures; at other times, political pressures and religious conservatism reinforced their marginalization. The vulnerability of the Christian community was further heightened by the government's preoccupation with maintaining religious unity as a source of political legitimacy. Foreign interventions complicated this situation. Russia and Britain, competing for influence in Iran, often sought to instrumentalize religious minorities, especially Assyrian and Armenian Christians. While Russian support in particular provided certain protections and occasional improvements in living conditions, it simultaneously aroused suspicion among local Muslim populations and the central government, thereby intensifying sectarian sensitivities. This dynamic illustrates how international politics could transform local religious identities into geopolitical tools, producing unintended consequences for the very communities that were ostensibly being protected. Overall, the Christian experience in Qajar Kurdistan reveals a paradoxical reality: they were both integrated into local society and exposed to pressures from above and beyond. Their position underscores the fragility of minority life in a context where domestic governance was weak, economic hardships were widespread, and foreign powers sought to manipulate internal divisions. Understanding these dynamics not only sheds light on the history of Christians in Kurdistan but also highlights the broader patterns of minority-state relations and the impact of external rivalry on Iran's internal cohesion during the Qajar era

.5. Conclusion and Suggestions

The study of Christians in Kurdistan during the Qajar period highlights the intersection of local coexistence, state policies, and international rivalries. Although

Christians were a small minority, they were an integral part of the region's social fabric and shared daily interactions with their Muslim neighbors. This coexistence, while occasionally challenged by religious and social differences, generally prevented the escalation of tensions into prolonged conflict. At the same time, the political vulnerability of Christians reflected the broader fragility of the Qajar state. The central government's efforts to preserve religious unity often placed minorities in a precarious position, subjecting them to fluctuating policies that shifted in response to domestic pressures and international relations. Foreign powers, particularly Russia and Britain, further shaped the destiny of Christians by turning them into instruments of geopolitical rivalry. Although such support occasionally improved their living conditions, it also reinforced suspicions and deepened sectarian sensitivities. In sum, the experience of Christians in Qajar Kurdistan reveals the dual nature of minority existence: on the one hand, embedded in local networks of cooperation, and on the other, exposed to the vulnerabilities of political marginalization and external manipulation. Examining this history not only enriches our understanding of minority life in nineteenth-century Iran but also provides broader insights into how domestic fragility and foreign competition can converge to shape the fate of vulnerable communities.

سیاست جهانی

شاپا چاپی: ۰۱۳۳-۲۳۸۳

شاپا الکترونیکی: ۴۸۹۹-۲۵۳۸

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

مطالعه‌ای تاریخی و تحلیلی بر وضعیت سیاسی و اجتماعی مسیحیان کردستان از اواخر دوره ناصری تا پایان سلسله قاجار

نهیبه سنگین آبادی دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران

رایانامه: nahie.sanginabadi@iau.ac.ir

سید محمد شیخ احمدی نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران

رایانامه: M.sheikhahmadi@iau.ac.ir

کیوان شافعی استادیار گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران.

رایانامه: Kaivan.shafei@iau.ac.ir

چکیده	درباره مقاله
کردستان، به‌عنوان یکی از مناطق پرتنوع از لحاظ فرهنگی و مذهبی در ایران، همواره نقشی ویژه در تاریخ اجتماعی و سیاسی کشور ایفا کرده است. جامعه مسیحیان کردستان، شامل آشوری‌ها و کلدانی‌ها، بخشی از این تنوع را نمایندگی می‌کنند. طی دوره قاجار، شرایط سیاسی و اجتماعی این جامعه مذهبی تحت تأثیر تغییرات گسترده‌ای قرار داشت. حکومت اغلب سیاست تسامح مذهبی را دنبال می‌کرد و مسیحیان، مشابه سایر اقلیت‌های مذهبی، از حقوق محدود بهره‌مند بودند. در همین حال، حضور مبلغان مذهبی خارجی در نواحی مسیحی نشین کردستان گاهی حساسیت‌های محلی را تقویت کرده و منجر به برخوردهای مذهبی می‌شد. این پژوهش از طریق رویکرد توصیفی و تحلیلی، با استناد به اسناد کتابخانه‌ای، تلاش می‌کند تاریخ حضور مسیحیان در کردستان و وضعیت سیاسی و اجتماعی آن‌ها در دوره قاجار را بررسی کند. نتایج حاکی از آن است که مسیحیان کردستان در آن دوران با چالش‌هایی مانند محدودیت‌های سیاسی، فشارهای اجتماعی و تحولات فرهنگی روبه‌رو بودند؛ اما توانستند با بهره‌گیری از ارتباطات بین‌المللی و توانایی انطباق با شرایط جدید تا حد زیادی جایگاه خود را حفظ کنند.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی کلیدواژه‌ها: سلسله قاجار، مسیحیان کردستان، اقلیت‌های مذهبی، نفوذ خارجی. تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۶/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۲۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۶/۳۱

استناد به این مقاله: سنگین آبادی، نهیبه، شیخ احمدی، سید محمد و شافعی، کیوان. (۱۴۰۴). مطالعه‌ای تاریخی و تحلیلی بر وضعیت سیاسی

و اجتماعی مسیحیان کردستان از اواخر دوره ناصری تا پایان سلسله قاجار. سیاست جهانی، ۱۴(۲)، ۲۳۹-۲۵۸.

doi: 10.22124/wp.2025.31162.3552

© نویسنده(گان)

ناشر: دانشگاه گیلان

کردستان به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص خود، همواره محل تلاقی فرهنگ‌ها و ادیان مختلفی از جمله مسیحیان بوده است. این گروه‌ها علاوه بر حفظ هویت مذهبی خود، به دلیل ارتباطات تاریخی با جوامع مسیحی خارج از ایران، تأثیراتی سیاسی و اجتماعی بر منطقه داشتند. در دوره قاجار، سیاست‌های دولت مرکزی نسبت به اقلیت‌های مذهبی عمدتاً تحت تأثیر شرایط سیاسی داخلی و خارجی بود. مسیحیان کردستان به‌عنوان اقلیتی کوچک، در سایه سیاست‌های مذهبی غالب قرار داشتند. اگرچه آنان اجازه داشتند مراسم مذهبی خود را برگزار کنند، اما دسترسی به مناصب دولتی یا مشارکت فعال در تصمیم‌گیری‌های سیاسی برای آنان بسیار محدود بود. روابط مسیحیان با حکومت قاجار در این دوره پیچیده بود. از یک‌سو، حکومت قاجار و حاکمان محلی غالباً سیاست تسامح مذهبی را در پیش می‌گرفت و مسیحیان، مانند دیگر اقلیت‌های مذهبی، از حقوق محدودی برخوردار بودند. از سوی دیگر، حضور مبلغان مذهبی خارجی در مناطق مسیحی نشین کردستان باعث افزایش حساسیت‌های محلی و گاه برخوردهای مذهبی می‌شد. یکی از مهم‌ترین تحولات سیاسی دوره قاجار که بر زندگی مسیحیان کردستان تأثیر گذاشت، رقابت قدرت‌های خارجی مانند روسیه و بریتانیا برای نفوذ در ایران بود. این قدرت‌ها گاه از اقلیت‌های مذهبی به‌عنوان ابزاری برای پیشبرد اهداف خود استفاده می‌کردند. این حمایت‌ها اگرچه به بهبود نسبی وضعیت برخی از مسیحیان منجر شد، اما در مواردی نیز موجب تنش‌های قومی و مذهبی گردید. این مقاله با رویکردی توصیفی و تحلیلی، درصدد پاسخگویی به این پرسش است که جایگاه مسیحیان در مناسبات سیاسی و اجتماعی کردستان در دوره قاجار چگونه بوده است؟ همچنین سیاست‌های حکومت مرکزی و دخالت دولت‌های خارجی چه تأثیری بر وضعیت سیاسی و اجتماعی آنان برجای گذاشت؟ مسیحیان کردستان در دوره قاجار، با وجود چالش‌های فراوان، توانسته‌اند نقش تأثیرگذاری در تاریخ سیاسی و اجتماعی این منطقه ایفا کنند. روابط میان مسلمانان و مسیحیان عمدتاً بر پایه همکاری و همزیستی شکل گرفته بود، گرچه گاهی فشارهای داخلی و خارجی موجب ایجاد تنش‌هایی در این تعاملات می‌شد.

تا به امروز، پژوهش مستقلی درباره بررسی وضعیت سیاسی و اجتماعی مسیحیان کردستان در دوره قاجار منتشر نشده و اطلاعات موجود بیشتر به‌صورت پراکنده در منابع مختلف ذکر شده‌اند. در همین راستا می‌توان به رساله "تاریخ اجتماعی کردستان (از مشروطه تا پایان دوره پهلوی اول)" نوشته مظهر ادوای اشاره کرد که در زمینه تحولات اجتماعی این منطقه در یک دوره پرنش تاریخی نگاشته شده

است. بخشی از این پژوهش به نقش اقلیت‌های مذهبی، به‌ویژه مسیحیان، پرداخته؛ هرچند هنوز جای تحقیق جامع‌تر برای تحلیل دقیق‌تر وضعیت این اقلیت‌ها و ارتباطشان با شرایط سیاسی و اجتماعی منطقه باقی است.

رساله دیگری با عنوان "اوضاع سیاسی و اجتماعی کردستان از مشروطه تا پایان جنگ جهانی اول" نوشته عباس زارعی مهرورز که سعی کرده با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا، دیدگاهی جامع درباره وقایع تاریخی منطقه ارائه دهد. با این حال، این پژوهش نیز تنها اشاره‌های کلی به اقلیت‌های مذهبی از جمله مسیحیان دارد و جزئیات بیشتری را در این زمینه بیان نکرده است.

نمونه‌ای دیگر از پژوهش‌های مرتبط، مقاله‌ای با عنوان «شکل‌گیری مدارس فرانسوی در سنندج در اواخر عهد قاجار (۱۳۱۰-۱۳۳۱ قمری)»، پرستو مظفری، محسن رحمتی و جهانبخش ثواب قابل ذکر است. این مقاله با استفاده از اسناد تاریخی، روند تأسیس مدارس فرانسوی در سنندج را بررسی کرده و نقش این نهادهای آموزشی را در تحولات اجتماعی و فرهنگی آن دوره تحلیل می‌کند. در همین حوزه، مقاله‌ای تحت عنوان «لازاریست‌ها و کاتولیک‌های کردستان» نوشته حسین احمدی نیز به روابط مذهبی و نفوذ گروه‌های کاتولیک در این منطقه پرداخته است. نویسنده در این اثر تلاش کرده نقش لازاریست‌ها در اشاعه مسیحیت کاتولیک میان جوامع کردستانی را توضیح دهد. با این حال، برخی بخش‌های مقاله همچنان به اطلاعات کامل‌تر نیاز داشته و بررسی عمیق‌تری از تعاملات این گروه‌ها با جامعه محلی می‌توانست ارائه شود تا فهم گسترده‌تری برای مخاطبان فراهم گردد. آنچه واضح است، هیچ‌یک از این منابع به‌صورت اختصاصی به اوضاع سیاسی و اجتماعی مسیحیان کردستان نپرداخته‌اند و تاکنون پژوهش مستند و جامعی درباره این موضوع انجام نشده است.

۱. پیشینه و پراکندگی مسیحیان کردستان

از دیرباز، اقلیت‌های مذهبی گوناگون در کردستان عمدتاً در محیطی مسالمت‌آمیز با یکدیگر زندگی کرده‌اند. این منطقه همواره به‌عنوان محل تلاقی ادیان، مذاهب و قومیت‌های متنوع شناخته می‌شده و در مواردی به آن «ملل متنوعه» اطلاق شده است (Komam,sh:7/178/2/3). در میان اقلیت‌های حاضر در این منطقه، مسیحیان نیز جایگاه ویژه‌ای داشتند. مردم محلی آنان را گاه کلدانی و گاه به‌اشتباه ارمنی می‌نامیدند و در زبان محلی از واژه "گور" برای اشاره به آنان استفاده می‌کردند (Mastoreh,1953:96). اطلاعات دقیقی درباره مهاجرت مسیحیان به کردستان در دست نیست، اما با توجه به شکل‌گیری شهر جدید سنندج در سال ۱۰۱۵ شمسی، می‌توان به برخی جنبه‌های کلی این مهاجرت نگاهی داشت. درصد

قابل توجهی از مسیحیان در جریان نبردهای ایران و عثمانی در دوره صفوی، عمدتاً از مناطق شمالی عراق به ایران مهاجرت کرده و در شهرهایی مانند اصفهان، همدان، شیراز، کردستان و دیگر مناطق مستقر شدند (Baghdasariyan, 2001:10, Mozafari, 2021:158). اوژن اوپن در اثر خود ضمن توصیف مناطق کردنشین و نواحی شمال غربی ایران، این منطقه را حاصلخیز و مستعد معرفی کرده است. او به این موضوع اشاره می‌کند که این سرزمین همواره میزبان مهاجرت‌های گسترده اقوام و مردمان مختلف بوده است. کلدانی‌ها پس از گذر از دره فرات، به این ناحیه روی آوردند و با ورود مغول‌ها گروه‌های ترک نیز به این سرزمین راه یافتند. همچنین، در برابر حملات تیمور لنگ، مسیحیان به مناطق کوهستانی پناه بردند؛ جایی که کردها در قله‌ها مواضع دفاعی خود را مستقر کرده بودند (Evin, 1984:77).

دومین دسته از مسیحیان در زمان فتحعلی شاه قاجار و ولایت امان اله خان، والی بزرگ کردستان با مشاهده رونق اقتصادی کردستان خصوصاً با اوج شکوفایی بازار سنندج، به آنجا عزیمت نمودند (Sanandjeji, 1987:183). اگرچه اطلاعات دقیقی درباره شمار مسیحیان کردستان از دوره قاجار در دسترس نیست، با این حال، منابع تاریخی و گزارش‌های سفرنامه نویسان اطلاعاتی درباره محل زندگی آنان ارائه داده‌اند که بیانگر تمرکز جغرافیایی این اقلیت در مناطق مشخصی است. بر اساس شواهد تاریخی، سکونت مسیحیان عمدتاً به مراکز شهری مانند سنندج محدود می‌شد (Heyratsajadi, 2015:29). در این شهر، بیشتر آنان در محله‌ای به نام آغا زمان زندگی می‌کردند که به محله "گورکان" شهرت داشت (Mastoreh, 1953:96). خانه‌های آنان میان خانه‌های مسلمانان پراکنده بود، به طوری که به‌ندرت پیش می‌آمد سه خانه مسیحی در کنار یکدیگر قرار گیرند. کلیسای آن‌ها نیز در سال ۱۸۹۱ میلادی / ۱۲۷۰ شمسی، در سنندج بنا شده بود (Vaghayehnegar, 2005:36)، در نزدیکی منزل شیخ شکرالله، خطیب و امام جمعه کردستان، کلیسایی قرار داشت که ناقوس آن در روزهای یکشنبه، اعیاد مذهبی و نیز هنگام وقوع حوادث ناگوار مانند مرگ یا آتش‌سوزی به صدا درمی‌آمد. مسیحیان محل از طریق نوع صدای ناقوس، پیام آن را تشخیص می‌دادند (ابازی، ۱۳۶۰: ۷۲۸-۷۳۴). علاوه بر این، آنان دارای قبرستانی جداگانه نیز بودند (Heyratsajadi, 2015:23).

جمعیت مسیحیان این منطقه، در بازه‌های مختلف تاریخی دستخوش نوساناتی شده بود. جیمز ریچ، یکی از سیاحان برجسته قرن نوزدهم، در سال ۱۸۲۰ میلادی / ۱۱۹۸ شمسی، از سنندج بازدید کرده و تعداد مسیحیان ساکن این شهر را حدود ۵۰ خانوار تخمین زده است (Rich, 2002:198). در دوره ناصرالدین‌شاه، آمار ارائه شده توسط هیئت روسی به ریاست مسیو چریکف که در سال ۱۸۵۱ میلادی /

۱۲۲۹ شمسی، به سندج سفر کرده بودند، نشان می‌دهد که جمعیت مسیحیان حدود ۶۰۰ نفر بوده است (Cherikof, 2000: 183). همچنین، در دوره مظفردالدین شاه، بر اساس برآورد اوین اوژن در دوران انقلاب مشروطه، شمار مسیحیان ساکن سندج بیش از ۱۵۰ خانوار یا تقریباً ۶۰۰ نفر تخمین زده شد (Evin, 1983: 345).

با وقوع انقلاب مشروطه و بهبود شرایط اقلیت‌ها، بسیاری از مسیحیان به شهرهای بزرگ‌تر از جمله تهران مهاجرت کردند. این امر موجب کاهش جمعیت آنان در کردستان گشت. تا اواخر دوره قاجار، جمعیت مسیحیان این منطقه به حدود ۵۰ تا ۶۰ خانوار رسید. بخش عمده این جمعیت همچنان در سندج اقامت داشتند (Ostadokh, 1912: 10/ Minoreski, 1992: 751). مشاغل مسیحیان کردستان در دوره قاجار تنوع قابل توجهی داشت و نقش مهمی در ساختار اقتصادی و اجتماعی منطقه ایفا می‌کرد. بسیاری از مسیحیان در این دوره به فعالیت‌هایی همچون کشاورزی (Benjamin, 1990: 269)، قالی‌بافی (Cherikof, 2000: 183)، خرید و فروش پوست (Sofisalim, 2013: 219/ TegararJornal, 1931: 4)، فروش مشروبات الکلی (Komam: 28, Sakma: 210) و تجارت که یکی از اصلی‌ترین زمینه‌های فعالیت اقتصادی مسیحیان کردستان بود (Evin, 1983: 345). آن‌ها با گسترش ارتباطات تجاری خود با روسیه و بین‌النهرین توانستند درآمدهای قابل توجهی کسب کنند (Ostadokh, 1921: 8). با وقوع انقلاب مشروطه و مشارکت فعال مسیحیان در پیشبرد این جنبش، زمینه‌ای به وجود آورد که مسیحیان بتوانند در هر حرفه‌ای که علاقه داشتند، به صورت آزادانه مشغول به کار شوند، برخی از مسیحیان در کردستان دارای مشاغل دولتی بودند و به‌عنوان کارمندان در ادارات مختلف مشغول به کار بودند (Ostadokh, 1913: 1). همچنین تعدادی از مسیحیان، به دلیل آشنایی گسترده‌شان با امور مالی و اقتصادی، به‌عنوان مأموران دریافت مالیات در خدمت حاکمان کردستان بودند (Zareiemehrvarz, 2016: 199).

در عرصه فرهنگ و آموزش، مسیحیان از دیرباز نقش مهمی ایفا کرده‌اند و همواره در پیشبرد تعلیمات مذهبی و توسعه علوم گام‌های مؤثری برداشته‌اند. تلاش‌های آن‌ها نه تنها شامل آموزش مذهبی بلکه در گسترش دانش عمومی و تأسیس مدارس بوده است (JoridehAdab newspaper, 1898: 4). مدارس مسیحی در منطقه کردستان تأثیرات عمیقی بر جامعه مسیحیان و حتی مسلمانان داشتند. این مدارس علاوه بر نقش محوری خود در عرصه آموزش عمومی، به‌عنوان نمادی از حفظ هویت فرهنگی و معنوی مسیحی شناخته می‌شدند و در پاسداری از میراث مسیحی سهم قابل توجهی داشتند. این مؤسسات به دلیل سبک جدید آموزشی خود، نخستین مراکز آموزش نوگرا در کردستان محسوب می‌شدند

(Nategh, 1996:203). همچنین مدارس مذکور تأثیرات قابل توجهی در تغییر نگرش‌ها و باورهای اجتماعی داشتند، به شکلی که دیدگاه‌های مثبت‌تری نسبت به همزیستی مسالمت‌آمیز میان ادیان مختلف در کردستان شکل گرفت. در نتیجه، باگذشت زمان، بسیاری از مسلمانان نیز جذب این مدارس شدند. هرچند در آغاز، ورود به چنین مراکزی از سوی مسلمانان منطقه امری قابل انتقاد و غیرقابل قبول تلقی می‌شد، اما با تغییرات اجتماعی تدریجی، حتی فرزندان "آگاهای کرد ایالت" نیز توانستند با سهولت بیشتری در این مدارس حضور یابند (Evin, 1983:345).

اوضاع آموزشی مسیحیان کردستان تحت تأثیر عوامل متعدد اجتماعی و سیاسی قرار داشت. باوجود فشارهای اجتماعی و سیاسی موجود، برخی از مراکز فرهنگی و آموزشی فعالیت‌های خود را متوقف کردند، اما مدرسه مسیحیان سنندج توانست به فعالیت خود ادامه دهد. به‌عنوان نمونه، در طول جنگ جهانی اول، این مدرسه به کار خود ادامه داد و نه‌تنها دانش‌آموزان مسلمان بلکه کودکان یهودی نیز تعلیم می‌داد (Sakma, 210).

۲. جامعه مسیحیان کردستان دوره قاجار

مسیحیان کردستان به‌عنوان یکی از اقلیت‌های دینی این منطقه، تاریخ پرفرازونشیبی را پشت سر گذاشته‌اند. شرایط سیاسی و اجتماعی آنان همواره تحت تأثیر عوامل گوناگونی همچون حکومت‌های محلی، تغییرات ساختاری در نظام‌های حکومتی، تنش‌های اجتماعی و مذهبی، اختلافات داخلی در میان جوامع مسیحی، جنگ‌ها، دخالت قدرت‌های خارجی و چالش‌هایی نظیر فقر، بیکاری و مشکلات اقتصادی قرار داشته است. در ادامه به بررسی مهم‌ترین این عوامل پرداخته می‌شود.

۲-۱. حکام محلی

در دوره قاجار، نظارت و رسیدگی به امور اقلیت‌های مذهبی، از جمله مسیحیان، ابتدا تحت مدیریت بزرگان محلی کردستان و با نظارت دستگاه قدرت محلی صورت می‌گرفت (Vaghayeh, 2015:36-37). سبک زندگی این گروه تا حد زیادی تحت‌الشعاع سیاست‌ها و رفتارهای دینی حاکمان وقت بوده است. در شرایطی که حاکم برخورداردی مبتنی بر مدارا داشت، زندگی آن‌ها آزادتر و راحت‌تر جریان می‌یافت. به‌عنوان مثال، در دوران حکومت خسرو خان معتمدالدوله که در نوجوانی به دین مسیحیت گرویده بود، مسیحیان از رفاه بیشتری برخوردار شدند (Sanandjeji, 1987:180). همچنین در زمان امیرنظام گروسی،

امنیت و آرامش بیشتری برای مسیحیان فراهم گردید. به گونه‌ای که او یکی از رسوم قدیمی منطقه را که استقبال از حاکم جدید در خارج از شهر بود، لغو کرد. پیش از آن، این رسم به شکلی عمومی اجرا می‌شد و مسیحیان نیز همراه دیگر اقشار مجبور بودند برای خوشامدگویی به حاکم جدید، از شهر خارج شده و دعا یا قربانی کنند؛ اما امیرنظام گروسی این سنت را بی‌اعتبار اعلام کرد (Vaghayeh, 2015: 191).

با شکل‌گیری نهاد کارگزاری، مسئولیت رسیدگی به مسائل مربوط به «ملل متنوع»، از جمله مسیحیان، به این نهاد واگذار شد (Ostadokh, 1908: 69). وظایف اصلی این کارگزاری شامل ایجاد روابط با کنسولگری‌ها مانند شهرداری عثمانی و ارسال گزارش عملکرد آن‌ها به وزارت خارجه، ارائه خبرهایی درباره وضعیت داخلی ولایت به وزارت امور خارجه، نظارت بر رفتار اتباع بیگانه (عثمانی، روس، انگلیس و غیره)، جمع‌آوری مالیات و حتی ثبت و گزارش تغییر مذهب در میان آنان بود (Zareiemehrvarz, 2018: 65).

با این حال، فخرالملک که از سوی حاکم کردستان مسئولیت رسیدگی به اقلیت‌ها را بر عهده داشت، تمایلی به واگذاری امور آنان به کارگزاری نشان نمی‌داد. این در حالی بود که وزارت خارجه طی نامه‌ای به وی تأکید کرد که مدیریت امور تمامی اقلیت‌های مستقر در ولایات به عهده کارگزاری است (Ostadokh, 1908: 69). در ادامه، خلیفه گورگیس، رهبر مذهبی مسیحیان کردستان، از دولت خواست تا نظارت بر امور مسیحیان را صرفاً به کارگزار مجرب الدوله که تجربه و آگاهی لازم در این زمینه داشت، بسپارد، در نهایت، میرزا حسین سپهسالار مسئولیت کامل نظارت بر امورات مسیحیان را به مجرب الدوله واگذار کرد. مسیحیان نیز در نامه‌ای خطاب به وزارت خارجه از آرامش و امنیتی که در دوران مدیریت مجرب الدوله تجربه کرده بودند، ابراز رضایت کردند (Ostadokh, 1908: 101).

برخی از این حکام نیز در امور داخلی مسیحیان دخالت می‌کردند که این مسئله با اعتراض مسیحیان همراه می‌شد. در همین راستا، مسیو ماکدو، خلیفه مسیحیان کرمانشاه و کردستان، با ارسال نامه‌ای به وزارت امور خارجه به این موضوع واکنش نشان داد. از نظر وی، رسیدگی به مسائل آنان صرفاً باید از سوی وزارت امور خارجه و کارگزاری انجام شود. وزارت امور خارجه نیز در پاسخ به نامه مسیو ماکدو با نظر او موافقت کرد و بر نقش کارگزاری در مدیریت امور مربوط به اقلیت‌ها تأکید داشت (Ostadokh, 1907: 39). حاکمان همچنین رفتارهای سخت‌گیرانه‌ای نسبت به مسیحیان اتخاذ کرده و

فشارهای بسیاری بر این جامعه وارد می‌ساختند. این شرایط مسیحیان را به تدوین شکایات و ارائه آن‌ها به وزارت خارجه یا مجلس شورای ملی وامی‌داشت. آنان ضمن انتقاد از ناکارآمدی حکومت، ایجاد تغییرات اساسی در وضعیت کردستان را خواستار می‌شدند؛ اما این شکایات غالباً توجه جدی به خود جلب نمی‌کرد و نتیجه‌ای ملموس برای بهبود شرایط نداشت. بحران به‌جایی رسید که برخی شخصیت‌های برجسته مسیحی، از جمله تاجر باشی، خواجه نیسان و مقدسی، در نامه‌ای خطاب به وزیر امور خارجه هشدار دادند که ادامه چنین وضعیتی ممکن است آنان را مجبور به پناه بردن به شهرداری عثمانی و استفاده از حمایت آن کشور کند (Komam:54). همچنین، در دوران حکومت شریف الدوله در کردستان، مسیحیان همچون سایر اقشار مردم منطقه، اعتراض خود را نسبت به اقدامات او آشکار کرده و با پیوستن به تجمعات اعتراضی مخالفت خود را نشان دادند (Komam:41).

۲-۲. تنش‌های اجتماعی و مذهبی

از چالش‌های دیگری که مسیحیان در کردستان با آن مواجه بودند، تأثیر و نفوذ علما و روحانیون بود که در مواقعی منجر به ایجاد اختلافات و تنش‌هایی میان این جامعه می‌شد. دلایل متعددی پشت این تنش‌ها وجود داشت که می‌توان از جنبه‌های مختلف به آن‌ها پرداخت. یکی از این دلایل، تفاوت‌های دینی بود؛ اختلاف در باورها و اصول اعتقادی میان مسیحیان و مسلمانان اغلب بستر سوء تفاهم‌ها و ناسازگاری‌ها را فراهم می‌کرد. گاهی مسیحیان از رفتار برخی از علما گله‌مند بودند، به‌ویژه زمانی که به خیانت یا انجام اعمالی متضاد با آموزه‌های دین اسلام متهم می‌شدند. این‌گونه شایعات و اتهامات می‌توانست پیامدهای ناخوشایندی برای جامعه مسیحیان به همراه داشته باشد، به‌خصوص با توجه به اینکه مردم کردستان عموماً در مسائل اجتماعی و مذهبی از علما پیروی می‌کردند. در صورت بالا گرفتن اختلافات و درگیری‌ها، گاه دیده می‌شد که گروه‌هایی مانند طلاب به اماکن تجاری مسیحیان حمله می‌کردند. در چنین شرایطی حکومت نیز ممکن بود به‌جای سرکوب آشوبگران، مسیحیان را عامل اصلی آشوب قلمداد کرده و آن‌ها را مجبور به پرداخت جریمه کند (Ostadokh, 1909:403).

اختلافات میان علما و مسیحیان ریشه‌های عمیقی در گذشته داشته و در مقاطع مختلف تاریخی، این تنش‌ها به شکل‌های گوناگون بروز کرده است. مشارکت اقلیت‌های مذهبی، به‌ویژه مسیحیان، در جنبش مشروطه و برجسته شدن نقش و هویت آنان، گاه به دستاویزی برای نیروهای استبداد و جریان‌های

ارتجاعی تبدیل می‌شد. این نیروها تلاش داشتند تا چنین اقداماتی را مغایر با شرع و دین جلوه داده و از آن برای مقابله با مجلس و تخریب چهره آزادی‌خواهان بهره بگیرند. نمونه‌ای از این موارد را می‌توان در ماجرای سالار الدوله مشاهده کرد، زمانی که مسیحیان کردستان از نگرش منفی برخی از علما نسبت به خود شکایت داشتند. آنان به دلیل همراهی با یفرم خان ارمنی و نیز اتهاماتی مبنی بر قصد تسلیم ایران به مسیحیان با استفاده از نام مشروطه و جوانان مسلمان، تحت فشار و آزار قرار گرفتند (Ostadokh, 1912:31). از سوی دیگر، رفتار مسیحیان در مواجهه با تحولات سیاسی همیشه یکدست و هماهنگ نبوده است. به‌عنوان نمونه، مسیو عبدالواحد، معلم مدرسه مسیحیان سنندج، در ابتدا حمایت متزلزلی از مشروطه‌خواهی نشان داده بود، اما با ورود سالار الدوله به منطقه (Tamadonnewspaper, 1911:3)، همچون سایر مشروطه‌خواهان آنجا، موضع خود را تغییر داد و به سمت او گرایش پیدا کرد. وی به همراه چند تن دیگر یک گروه کوچک به نام «قراولی سالار الدوله در کردستان» تشکیل دادند و به دلیل حمایت سالار الدوله توسط عثمانی، از او پشتیبانی کردند (Ostadokh, 1911:35). باین حال، همکاری عبدالواحد و همراهانش با سالار الدوله مدت طولانی دوام نیاورد و این عملکرد موجب شد ضربه‌ای مهلک بر جایگاه اجتماعی او میان مسیحیان وارد شود. این اتفاق تا آنجا پیش رفت که کشیشان موصل دیگر او را به رسمیت نمی‌شناختند و عبدالواحد مجبور شد از کشیشی استعفا دهد (Mozafari, 2021:165). پس از کناره‌گیری، فعالیت‌های وی به «آموزش کودکان» محدود شد (Ostadokh, 1912:24). تأثیر مشارکت‌های سیاسی و اجتماعی مسیحیان در آن دوران بر جامعه آنان همچنان مبهم باقی مانده است. شاید این اقدامات تلاشی برای جلب اعتماد عمومی نسبت به جامعه مسیحیان کردستان بوده باشد، اما نمی‌توان با قطعیت درباره نتایج ملموس این فعالیت‌ها اظهار نظر کرد.

برگزاری مراسم مذهبی یکی از موضوعاتی بود که گاه می‌توانست به تنش‌هایی میان گروه‌های مختلف مذهبی، از جمله مسیحیان با روحانیون و ساکنان منطقه کردستان، دامن بزند. جکسن، جهانگرد آمریکایی که در دوره قاجاریه به ایران سفر کرده بود، در گزارش خود از سفر به بیجار گروس این مسئله را مطرح کرده است. او بیان می‌کند که در ایام عزاداری محرم، به‌ویژه در اوج مراسم، زندگی مسیحیان در مناطقی که حساسیت‌های مذهبی بیشتری وجود داشت، ممکن بود با خطر مواجه شود (Jaksen, 1990:168). به نظر می‌رسد جکسن در طول اقامت خود در این شهر شاهد هیچ‌گونه نزاع یا درگیری جدی بین این

اقلیت‌های مذهبی نبوده است و صرفاً روایت‌هایی را که از دیگران شنیده، نقل کرده است. هرچند چنین اشاراتی در گزارش‌های برخی جهانگردان دیده می‌شود، اما شواهد کافی برای تأیید وقوع نزاع‌های جدی میان مسلمانان و مسیحیان در این زمینه وجود ندارد. باین‌وجود، گاهی ساکنان کردستان مشکلات محدودی برای مسیحیان ایجاد می‌کردند. طبق گزارش مسیو وینخا، رئیس مسیحیان کاتولیک کردستان، وی از وزارت داخله درخواست کرده بود تا به مأموران محلی درباره کنترل رفتارهای مزاحم مردم تذکرات لازم داده شود (Ostadokh, 1912:15).

دولت طی این دوره توجه ویژه‌ای به وضعیت اقلیت‌های دینی، به‌ویژه مسیحیان داشت و در مواقع ضروری برای پیشگیری یا حل مشکلات اقدام می‌کرد. حساسیت ویژه نسبت به این اقلیت‌ها عمدتاً از آنجا ناشی می‌شد که آنان جزو آسیب‌پذیرترین اقشار جامعه بودند و در مواردی هدف تهاجم اوباش قرار می‌گرفتند. چنین مواردی نه‌تنها برای دولت چالش‌هایی اجتماعی ایجاد می‌کرد بلکه به دلیل فشارهای سیاسی دولت‌های غربی، دولت ناگزیر بود نسبت به جبران خسارت واردشده به مسیحیان اقدام کند و به پیامدهای بین‌المللی نیز پاسخگو باشد (Ostadokh, 1912:25).

یکی از ویژگی‌های قابل‌توجه مسیحیان، این بود که به‌ندرت در نزاع‌های گروهی دخالت می‌کردند و هرگاه احتمال وقوع حادثه‌ای پیش می‌آمد، تلاش می‌کردند خود را از آن دور نگه‌دارند. ممکن است همین آگاهی و دوراندیشی آن‌ها در تعامل با دیگر گروه‌ها، نقشی اساسی در حفظ امنیتشان از بسیاری از وقایع داشته باشد.

۳-۲. مداخله کشورهای خارجی در مسائل داخلی مسیحیان

امور داخلی مسیحیان، چه پیش از شکل‌گیری نهاد کارگزاری و چه پس‌از آن، بر عهده خود آنان بوده است. جوامع مسیحی ساکن در شهرها و روستاها برای انجام امور مذهبی خود، یک یا چند کلیسا در اختیار داشتند. این کلیساها توسط هیئتی که از سوی اعضای جامعه انتخاب می‌شد، اداره می‌گردید (Minasian, 1990:12). اسقف‌نشین سنه (سنندج) جنوبی‌ترین بخش از سه حوزه اسقفی کلدانی کردستان ایران بود (HeyratSajadi, 2001:24). آنان در منطقه کردستان انجمن دینی با عنوان "انجمن مقدس" تأسیس کرده بودند و رهبری این مجموعه بر عهده اسقف اعظم قرار داشت (Ostadokh, 1907:54). این تشکیلات زیر نظر دولت عثمانی فعالیت می‌کرد و پیشوایان و

روحانیون آن‌ها از شهر موصل انتخاب شده و برای اداره کلیساها و مدارس به کردستان اعزام می‌شدند. برخی از این روحانیان، آشکارا در امور مسیحیان دخالت کرده و حتی به مخالفت علنی با دولت ایران می‌پرداختند. نمونه‌ای از این افراد، کشیشی به نام عبدالواحد بود که سال‌ها در این زمینه فعالیت داشت. شدت دخالت‌های او به‌جایی رسید که دولت ایران از عثمانی خواستار تبعید وی شد (Ahmadi, 2005: 62-63). هرچند دولت عثمانی موافقت کرد، اما به دلیل روابط گسترده‌ای که عبدالواحد در کردستان داشت، این اقدام عملی نشد. حتی زمانی که حکومت کردستان او را از دخالت در امور کلیسایی منع کرد، وی از مقام کشیشی استعفا داد و به شیوه‌ای دیگر، از راه غارت اموال مسیحیان دست به فعالیت‌های غیرقانونی زد (Ostadokh, 1911: 5).

کشیش‌های اعزامی از کلیسای موصل نه‌تنها از سطح سواد پایینی برخوردار بودند، بلکه با ایجاد تفرقه و ناراضیتی بین مسیحیان منطقه تنش‌هایی را به وجود می‌آوردند. به‌طوری‌که ناصرالملک، حاکم کردستان، در سال ۱۲۹۲ شمسی از اختلافات میان مسیحیان ساکن کردستان که با موصل و ارومیه در ارتباط بودند، گزارش داد (Sakma: 210). پس از دخالت دولت عثمانی، مسیحیان کردستان از رئیس اداره لازاریست کاتولیک ارومیه درخواست کردند کشیشی برای مدیریت امور کلیسای آن‌ها به این منطقه اعزام کند. به همین دلیل، ناتانل دینخا به سندج فرستاده شد (Ostadokh, 1913: 10).

شهبندر کردستان و اتباع عثمانی طبق روال معمول در امور مسیحیان کردستان به بهانه‌های مختلف دخالت می‌کردند. گزارشی از منوچهر میرزا، کارگزار کردستان، به وزارت امور خارجه نشان می‌دهد که در سال گذشته مسیحیان منطقه از رفتار کشیش‌های موصل ناراضی بودند و خواستار اعزام یک رهبر روحانی از فرقه لازاریست‌ها در تهران شدند. از آنجاکه این درخواست برخلاف سیاست‌های دولت عثمانی بود، محمود بگ، شهبندر عثمانی در کردستان، به‌شدت اصرار داشت که کشیش باید از موصل اعزام شود. در این میان، مسیحیان خواجه باوی را انتخاب کردند تا با شهبندر مذاکراتی داشته باشد، اما این تلاش به نتیجه‌ای نرسید و باعث تنش میان دو طرف شد. این تنش نهایتاً به تحریک محمود بگ انجامید و اتباع عثمانی خانه خواجه باوی را غارت کردند (Ostadokh, 1914: 16). همان‌طور که از این گزارش برمی‌آید، دولت عثمانی همواره در تلاش بود تا سیاست خود را بر مسیحیان کردستان تحمیل کرده و آنان را به‌عنوان اتباع تحت کنترل خود محسوب کند. انتخاب اسقف از سوی مسیحیان برای عثمانی معنای پذیرش تبعیت سیاسی داشت و این اقدام به آن‌ها اجازه می‌داد تا نفوذشان را در منطقه

گسترش دهند و نیز با تبلیغات روس‌ها میان مسیحیان مقابله کنند. علاوه بر این، مداخلات نابجای دولت عثمانی و اتباع آن در امور مسیحیان، زمینه‌ساز آشوب و بی‌ثباتی برای این گروه از ساکنان منطقه می‌شد (Radnewspaper, 1913:2). این مسئله به‌ویژه در مواقعی تشدید می‌گردید که یکی از دو دولت ایران یا عثمانی دچار ضعف سیاسی می‌شد و توان مدیریت اوضاع را از دست می‌داد. در چنین شرایطی، دولت دیگر فرصت را مغتنم شمرده و وارد صحنه می‌شد (Sakma:210). تأثیر منفی این اقدامات فارغ از اینکه به نفع دولت متخاصم یا علیه سایر گروه‌های قومی و مذهبی تمام شود، همواره متوجه مسیحیان بود.

از سوی دیگر فعالیت‌های اتباع عثمانی در کردستان گاهی موجب ایجاد تنش و معضلاتی برای حکومت ایران بود. از جمله این مشکلات می‌توان به واقعه سال ۱۲۹۲ شمسی اشاره کرد، زمانی که گمرک و ادارات مالیه در کردستان و همچنین منازل مسیحیان تحت تحریک عثمانی‌ها و برخی مسلمانان محلی غارت شدند (Mardokh, 2000:547). بر اساس گزارش‌ها، این غارت به بهانه قتل ملا فاتح، یکی از مسلمانان تابع امپراتوری عثمانی و با دخالت شارل کیاری، رئیس مسیحی اداره گمرک، شکل گرفت. به همین علت، بسیاری از خانه‌های مسیحیان، به‌ویژه منازل تجار برجسته‌ای مانند خواجه باوی، میرزا حبیب و میرزا مسیح، مورد هجوم قرار گرفتند (Ostadokh, 1914:260). این وقایع نشان‌دهنده نبود یک حکومت مقتدر و ضعف در برقراری نظم و امنیت در منطقه کردستان بود (Radnewspaper, 1914:3). شرایطی که پس از انقلاب مشروطه به‌شدت در منطقه گسترش یافت و زمینه را برای بروز چنین حوادثی فراهم‌تر کرد. از پیامدهای این اتفاقات می‌توان به افزایش دخالت نمایندگان کنسولی و عوامل مرتبط با آن‌ها در امور داخلی کردستان اشاره کرد (Komam:24).

روابط روزمره اتباع عثمانی و مسیحیان شامل تعاملاتی چون معاملات تجاری، اعطای وام و مشارکت‌های اقتصادی بود (Advay, 2019:569). اما این تعامل‌ها گاه به اختلافات و درگیری‌ها نیز منجر می‌شد. برای مثال، یک‌بار میان همسر سلیمان، از اتباع عثمانی و همسر یوحنا، یک تاجر مسیحی، بر سر مسائل مربوط به شراکت شوهرانشان اختلافی رخ داد. در پی این ماجرا، سلیمان نزد شهرداری عثمانی شکایت برد. شهیندر فوری از کارگزار خواست تا موضوع را بررسی کند. مأموران نیز به خانه یوحنا مراجعه کرده و قصد داشتند همسر او را با خود ببرند، اما یوحنا مانع این اقدام شد. در جریان این نزاع، یکی از مأموران کارگزاری، با ضربه خنجر یوحنا را مجروح کرد، پس از انتقال یوحنا به کارگزاری

مشخص گردید که او جان خود را ازدست داده است. از آنجاکه کارگزار نیز اصالتاً عثمانی بود، مردم محلی که از این امر آگاه بودند، پس از قتل یوحنا خشمگین شده و دست به اعتراضاتی زدند. باین حال، یک روز بعد کنسول عثمانی برای کاهش تنش‌ها به خانه مقتول رفت و با وساطت کشیش ماگدو از خانواده یوحنا پوزش طلبید (Ostadokh, 1914:42).

علاوه بر دخالت دولت عثمانی در مسائل مربوط به مسیحیان، کشورهایی نظیر روسیه، انگلیس، فرانسه و دیگر قدرت‌های جهانی نیز سعی داشتند با بهره‌گیری از شرایط سخت اقلیت‌ها به‌عنوان دستاویزی، زمینه‌ای برای نفوذ و مداخله در امور داخلی کردستان فراهم کنند. روس‌ها نیز تلاش داشتند تا با کسب نفوذ در کردستان، منافع خود را تأمین کنند. در سال ۱۹۱۷ میلادی/۱۲۹۵ شمسی، فعالیت‌های تبلیغاتی روس‌ها برای جلب حمایت کردها و مسیحیان شدت بیشتری یافت (Borzoioie, 1998:142). افزایش ارتباطات روسیه با کردها و مسیحیان، به همراه توسعه مبادلات تجاری در چندین شهر کردنشین، ضرورت ایجاد کنسولگری در این مناطق را بیشتر کرد. کنسول‌ها در طول مأموریت‌های خود، روابط نزدیکی با رهبران عشایری، خوانین و گروه‌هایی از مسیحیان برقرار کردند. همچنین، آن‌ها با دقت تحولات را زیر نظر گرفته و گزارش‌های جامعی درباره وضعیت کردستان ارائه می‌دادند. این گزارش‌ها مواردی نظیر روابط میان مقامات محلی و مردم منطقه، ارتباطات میان کردها و مسیحیان و دیگر مسائل مرتبط را مورد بررسی قرار می‌دادند (MazharAhmad, 2006:31).

برخی از تجار مسیحی اقدام به اجاره دادن کاروانسراها، بازارها و دکان‌های خود به نیروهای روس کردند. از جمله، مسیو پولوس شعبانوف کاروانسرایش را به فرمانده نظامی قوای قفقاز در منطقه کردستان اجاره داد؛ اما در نهایت نتوانست مبلغ توافق شده را دریافت کند. پس از پایان دوره اجاره، روس‌ها او را با بهانه‌های مختلف میان دفاتر کنسولگری کرمانشاه، همدان و قزوین سرگردان کردند. در نهایت، میلانوچ، یکی از مقامات نظامی قوای قفقاز در کردستان، موضوع بدهی هشت ماه و نیم اجاره شعبانوف را به کنسولگری قزوین ارجاع داد؛ این در حالی بود که قرارداد اجاره برای یک سال تنظیم شده بود (Ostadokh, 1917:23). با وجود این مسائل، مسیحیان کردستان به دلیل روابط نزدیک خود با انگلستان تمایلی به بهبود ارتباطاتشان با روسیه نشان ندادند.

از جمله کشورهایی که به وضعیت مسیحیان توجه ویژه‌ای نشان می‌دادند، دولت فرانسه بود. شرایط برای تبلیغ و فعالیت کاتولیک‌های فرانسوی در مقایسه با سایر هیئت‌ها به مراتب مطلوب‌تر بود. یکی از

دلایل اصلی تمرکز هیئت‌های فرانسوی بر منطقه کردستان، پیروی مسیحیان این منطقه از مذهب کاتولیک و نبود فعالیت پروتستان‌ها در آنجا محسوب می‌شد (Dosarsi, 1983:197). برخی از مسیحیان ساکن کردستان گاهی خود را تحت حمایت دولت فرانسه می‌دانستند. به‌عنوان نمونه، در ماجرای مربوط به مسیو کیاری که به درگیری و غارت اموال مسیحیان انجامید، مقامات فرانسوی با جدیت از آن‌ها حمایت کردند. آن‌ها بر این باور بودند که در این وقایع، مقامات محلی توجه کافی به حمایت از مسیحیان نداشته‌اند و این بی‌توجهی ناشی از تبعیض‌ها و تعصبات مذهبی بوده است (Ostadokh, 1912:26).

به‌طور کلی باید اشاره کرد که قدرت‌های بزرگ نظیر روسیه، انگلستان و فرانسه به‌منظور دستیابی به اهداف سیاسی خود و مقابله با امپراتوری عثمانی، از اقلیت‌های مذهبی، به‌ویژه مسیحیان، بهره‌برداری می‌کردند. این دول با تکیه بر ایده ملی‌گرایی و تحریک اقلیت‌ها و نیز ترویج آن در میان ایشان، سعی در بهره‌گیری از آن‌ها داشتند (Mati, 2007:52). از طرفی خود مسیحیان نیز تمایل داشتند که علاوه بر مقامات محلی یا دیوان عدلیه کردستان، یک قدرت خارجی در امورشان دخالت کند (Ostadokh, 1910:7). چنین اقدامی علاوه بر ایجاد امکان محافظت از موقعیتشان در شرایط بحرانی، با پذیرفتن تابعیت این کشورها نوعی سپر امنیتی برایشان به ارمغان می‌آورد.

۴-۲. تحولات سیاسی (جنگ‌ها و آشوب‌ها)

جنگ‌ها و آشوب‌های کردستان از جمله مسائل پیچیده‌ای بود که تأثیرات عمیقی بر جامعه مسیحیان این منطقه بر جای گذاشت. در خلال حضور نیروهای خارجی، به‌ویژه در جریان جنگ جهانی اول، زندگی برای مسیحیان در این منطقه بسیار دشوار شد (Shahabsagheb newspaper, 1913:8). با وجود تلاش‌های آن‌ها برای حفظ بی‌طرفی در برابر درگیری‌ها، قدرت‌های بزرگ بارها با دستاویز قرار دادن شرایط نامساعد این جامعه، در امور داخلی کردستان مداخله کردند (Sakma:290/Tavakoli:178) این دخالت‌ها زمینه‌ساز حوادث ناگواری شد. در سال ۱۹۱۷ میلادی / ۱۲۹۶ شمسی، نیروهای عثمانی به روستاهای مسیحی نشین حمله کرده و جمعیت زیادی را آواره ساختند. خانه‌ها غارت و تخریب شدند، محصولات کشاورزی مانند گندم، جو و حبوبات به تاراج رفت و حتی اسناد و دارایی‌های شخصی آنان نیز ضبط شد. برآورد خسارات ناشی از این اقدامات حدود ۳۰ هزار تومان ذکر شده است (Ostadokh, 1917:23). در همین حال، نیروهای نظامی روس نیز از این شرایط آشفته بهره‌جسته و به کردستان حمله کردند

(Kokab iran newspaper, 1917:3-2). آن‌ها باقی‌مانده اموال مسیحیان و ذخایر محصولاتی را که از سال قبل جمع‌آوری شده بود، مصادره کردند و خسارتی معادل ۲۰ هزار تومان به بار آوردند. علاوه بر این، بدهی‌های افراد منطقه به مسیحیان را وصول کرده و خود تصاحب نمودند (Sakma:210).

جنگ جهانی اول و تحولات پس‌از آن نقش قابل‌توجهی در کاهش تدریجی جمعیت مسیحیان در کردستان داشت. به علت ناامنی‌ها و فشارهای موجود، بسیاری از آنان به‌مرور زمان به دیگر مناطق ایران و سایر کشورها مانند عراق و سوریه مهاجرت کردند که شرایط مساعدتری برای زندگی مذهبی و اجتماعی داشتند (Minoreski, 1990:751). پس از پایان جنگ جهانی اول، منطقه کردستان دستخوش تغییرات گسترده‌ای شد که تحت تأثیر عوامل مختلفی مانند مشکلات اقتصادی، درگیری‌ها و دگرگونی‌های سیاسی قرار داشت. تخریب زیرساخت‌ها و نابودی منابع اقتصادی به رشد بیکاری و دشواری‌های معیشتی انجامید (Sakma:30-70).

مسیحیان ساکن کردستان نیز با پیامدهای سنگین این تحولات روبه‌رو بودند. یوحنا نیشان، خلیفه آرشوک و نماینده ویژه پاپ در ایران، در نامه‌ای به محترم‌السلطنه، وزیر امور خارجه وقت، وضعیت مسیحیان کاتولیک سنندج را شرح داد. او خاطر نشان کرد که این مسیحیان از تجار برجسته منطقه به شمار می‌رفتند و با تجارت در روسیه و بین‌النهرین ثروت قابل‌توجهی اندوخته بودند. نیشان تأکید کرد که این گروه، علاوه بر تلاش برای بهبود اقتصادی خود، خدمات ارزنده‌ای به کشور نیز ارائه کرده‌اند. او افزود که این مسیحیان را می‌توان از معدود جوامع مسیحی شرق دانست که توانسته‌اند بدون حمایت‌های خارجی، نیازهای کلیسا و هیئت روحانی خود را برآورده سازند. آن‌ها مدارس برجسته‌ای را اداره می‌کردند، دارالایتام منظمی داشتند و اجازه نمی‌دادند هیچ فرد فقیری از گرسنگی جان دهد. با این حال، تحولات منطقه نظیر قیام سالارالدوله در کردستان و پیامدهای جنگ جهانی اول، شرایط اقتصادی این گروه را به شدت متأثر کرد. قطع ارتباطات تجاری و غارت دارایی‌هایشان در مسیر راه‌ها باعث شد تا تجار ثروتمند پیشین با فقر و تنگدستی دست‌به‌گریبان شوند. شرایط دشوار اقتصادی حتی برخی از آنان را ناگزیر کرد تا به شهرهایی چون قزوین و کرمانشاه مهاجرت کنند. در پایان‌نامه، یوحنا نیشان از محترم‌السلطنه خواست تا هیئت کلدانیان سنندج از پرداخت مبلغ چهل تومان مالیات سالانه که از زمان پیش از مشروطیت به‌جا مانده بود، معاف شوند (Ostadokh, 1921:8).

۳. پیوند مسیحیان با مردم مسلمان کردستان

ارتباط میان مسیحیان و مسلمانان کردستان در دوره قاجار بخشی از تعاملات اجتماعی و سیاسی آن دوران را تشکیل می‌داد. این پیوندها غالباً تحت تأثیر شرایط سیاسی، اقتصادی و دینی منطقه قرار داشتند و به‌گونه‌ای با زندگی روزمره و مناسبات اجتماعی مردم گره‌خورده بودند. دوره قاجار با چالش‌های گسترده‌ای همراه بود، اما در عین حال فضایی را برای تبادلات فرهنگی میان گروه‌های مذهبی فراهم ساخت.

یکی از عوامل تنش‌آفرین، اختلافات دینی بود که در مواردی فاصله‌هایی میان این دو جامعه ایجاد می‌کرد. با این وجود، این تفاوت‌های دینی هرگز به دشمنی یا تضاد عمیقی میان مسیحیان و مسلمانان منطقه منجر نشد. بسیاری از نویسندگان خارجی بر این نکته تأکید داشته‌اند که کردها مردمانی بردبار و دور از تعصب هستند؛ ویژگی‌ای که زمینه‌ساز زندگی مسالمت‌آمیز مسیحیان در کنار آن‌ها برای قرن‌ها شده و به آنان امکان حفظ آداب و رسوم خود را داده است (MazharAhmad, 2006:98). بر اساس اظهارات چریکف، مسیحیان و کردها با یکدیگر با نهایت مهربانی و حسن نیت برخورد می‌کنند. آن‌ها در کنار هم با دوستی به حمام می‌روند، غذا می‌خورند و نوشیدنی صرف می‌کنند و روابط نزدیک و صمیمانه‌ای دارند (Cherkof, 2000:182-183). مسیحیان سندج از جمله مردمانی باوقار و خوش‌برخورد بودند که روابط دوستانه و نزدیکی با مسلمانان داشتند. آن‌ها به‌طور فعال در جشن‌ها و مراسم عروسی یکدیگر شرکت می‌کردند و خانه‌هایشان به‌صورت پراکنده در بین منازل مسلمانان قرار داشت، به‌طوری‌که به‌ندرت چند خانه مسیحی در کنار هم دیده می‌شد (Ayazi, 1981:438). آنان در سراسر شهر حضور داشتند و هیچ محدودیت خاصی از سوی مردم محلی برایشان اعمال نمی‌شد. به‌عنوان نمونه، کلیسای آن‌ها در فاصله‌ای کوتاه از منزل شیخ شکرالله، خطیب و امام‌جمعه کردستان، واقع شده بود (HeyratSajadi, 2015:29).

زندگی مسیحیان در کردستان همراه با آرامش بود و روابط اجتماعی آنان با مسلمانان منطقه در مسائل روزمره مانند دادوستد، قرض دادن پول و تعاملات دیگر بسیار گرم و دوستانه بود. همچنین بزرگان و حاکمان محلی همواره نسبت به مسیحیان احترام ویژه‌ای قائل بودند (Ostadokh, 1909:13/). در مواردی حتی یهودیان به‌عنوان نگهبان شبانه برای حفاظت از خانه‌ها و مغازه‌های مسیحیان استخدام می‌شدند (Nategh, 1996:124). در بسیاری از موارد، وضعیت زندگی مسیحیان با مسلمانان گُرد تفاوت چندانی نداشت. به‌عنوان نمونه، زمانی که حاکم جدیدی وارد کردستان

می‌شد، مسیحیان نیز مانند سایر مردم موظف بودند به استقبال او بروند، با زبان سریانی یا کلدانی برایش دعا کنند و قربانی تقدیم نمایند (Wils, 1984: 315). علاوه بر این، در صورت درگذشت یکی از علمای برجسته، شیوخ مهم یا نظامیان ارشد، یهودیان و مسیحیان نیز مجبور بودند مغازه‌های خود را تعطیل کرده و در مراسم تشییع جنازه حضور پیدا کنند (Divanbeigi, 2013: 137).

پس از انقلاب مشروطه و شکل‌گیری مجلس شورای ملی، مسیحیان همانند یهودیان آزادی‌های بیشتری به دست آوردند. آن‌ها که به مسائل سیاسی علاقه‌مند بودند، در جنبش‌های اعتراضی علیه حکومت‌های محلی نیز مشارکت فعال داشتند. به‌طور مثال، در جریان اعتراضات علیه حکومت شریف الدوله، به جمع متخصصان پیوستند و همکاری نزدیکی با آصف دیوان، رهبر این حرکت اعتراضی، نشان دادند (Kamal: 24). اسامی و مهرهای برخی بازاریان مسیحی در تلگراف‌های مرتبط با این رویدادها قابل مشاهده است.

مردم کردستان همواره اعتماد زیادی به مسیحیان داشتند و در بحران‌هایی همچون دوران قحطی، امور اقتصادی خود را به آنان می‌سپردند. برای مثال، در قحطی زمستان سال ۱۹۱۸ میلادی / ۱۲۸۶ شمسی، پس از رفتارهای نادرست و فریب‌کارانه شیخ ابراهیم، یکی از رهبران حزب دموکرات در کردستان، هنگام تقسیم گندم، مردم ترجیح دادند که مدیریت این امور را به مسیحیان و یهودیان واگذار کنند (Sofisalim, 2013: 54). علاوه بر این، در دوران ناآرامی‌های کردستان نیز زنان و کودکان مسلمان برای حفظ امنیت خود به خانه‌های مسیحیان و یهودیان پناه می‌بردند (Ostadokh, 1951: 16).

روابط میان مسلمانان کردستان و اقلیت‌های مذهبی بر پایه همزیستی مسالمت‌آمیز و احترام متقابل شکل گرفته بود. با این حال، گاه‌وبیگاه اختلافاتی میان آن‌ها ایجاد می‌شد که می‌توانست بر این روابط تأثیر بگذارد و قبلاً نیز به این مسئله اشاره شده است. مسیحیان و یهودیان مدت‌ها - حتی قرن‌ها - در میان مردم سنندج زندگی کردند. با این وجود، شواهد نشان می‌دهد که مردم سنندج غالباً رفتار گرم‌تر و صمیمانه‌تری نسبت به مسیحیان از خود نشان می‌دادند تا یهودیان (Chrikof, 2000: 183-183). این تفاوت ظاهراً به برخی ویژگی‌های رفتاری یهودیان برمی‌گشت، زیرا در دیدگاه عمومی آن‌ها بیشتر به جمع‌آوری ثروت علاقه داشتند و شاید در مقایسه با دیگر گروه‌ها کمتر اهل سخاوت و گذشت بودند (Haghehshenas, 2005: 197-195).

در دوره قاجار، مسیحیان کردستان با چالش‌های گوناگونی روبه‌رو بودند. فشارهای سیاسی حکومت مرکزی آنان را تحت تأثیر قرار می‌داد و تنش‌های اجتماعی و مذهبی زندگی روزمره‌شان را پیچیده‌تر می‌کرد. سیاست‌های دولت قاجاری در قبال اقلیت‌های مذهبی عمدتاً به شرایط سیاسی داخلی و خارجی وابسته بود. این اقلیت کوچک همواره تحت سایه سیاست‌های مذهبی غالب قرار داشت. حکومت از یک‌سو تلاش می‌کرد وحدت مذهبی را حفظ کند و از سوی دیگر، ناچار بود به دلیل ارتباطات بین‌المللی با قدرت‌های اروپایی، حساسیت بیشتری نسبت به حقوق اقلیت‌های مذهبی نشان دهد. یکی از تحولات مهم سیاسی در این دوران که تأثیر زیادی بر زندگی مسیحیان گذاشت، رقابت میان قدرت‌های خارجی همچون روسیه و بریتانیا برای نفوذ در ایران بود. این رقابت‌ها سبب شد اقلیت‌های مذهبی در برخی موارد به ابزارهایی برای تحقق اهداف سیاسی این قدرت‌ها تبدیل شوند. به‌طور خاص، روسیه با حمایت از مسیحیان آشوری و ارمنی در تلاش بود تا نفوذ خود را در مناطق شمال غربی ایران تقویت کند. این حمایت‌ها هرچند در برخی موارد موجب بهبود نسبی زندگی برخی مسیحیان شد، اما گاه به جرقه‌هایی از تنش‌های قومی و مذهبی نیز دامن می‌زد. باوجود این چالش‌ها، ازجمله مالیات‌های سنگین، محدودیت‌های مذهبی و عدم دسترسی به فرصت‌های برابر، مسیحیان کردستان همچنان در طول سال‌ها زندگی مشترک در این منطقه توانستند جامعه‌ای منسجم بسازند. این مناطق شاهد همزیستی چشمگیری بین مردمان با عقاید و باورهای دینی متفاوت بود. گرچه چنین همزیستی در مناطقی با تاریخ چند صدساله نمی‌توانست کاملاً خالی از تنش باشد، اما شدت این اختلاف‌ها غالباً به حدی نبود که اختلال جدی در روابط مسالمت‌آمیز آنان ایجاد کند. اختلاف‌ها معمولاً محدود به موارد کوچک و گذرا بود و مانعی جدی برای تعاملات مشترک محسوب نمی‌شد. همچنین ارتباطات فرهنگی و تجاری با جوامع مسیحی دیگر کشورها به‌ویژه مبلغان مسیحی اروپایی نقش مهمی در بهبود نسبی شرایط زندگی مسیحیان کردستان ایفا کرد. این تعاملات نه تنها بر شرایط فرهنگی بلکه بر روابط اجتماعی و اقتصادی آنان نیز تأثیرگذار بود.

References

- Advay, M. (2019). The social history of Kurdistan from the Constitutional Revolution to the end of the First Pahlavi period (Doctoral dissertation, Ferdowsi University of Mashhad). (In Persian)
- Ahmadi, H. (2005). Lazarists and Catholics of Kurdistan. *Quarterly Journal of Contemporary History of Iran*, 9(34), 61–70. (In Persian)
- Auben, E. (1983). *Iran today (1906–1907): Travelogue and memoirs of Eugene Auben, French ambassador to Iran on the eve of the Constitutional Movement* (A. A. Saeedi, Trans.). Tehran: Naqsh-e Jahan. (In Persian)
- Ayazi, B. (1981). *Aineh Sanandaj*. Tehran: Payam. (In Persian)
- Baghdasarian, A. (1981). *A look at the history of the Armenians of Iran*. Tehran: [Anonymous]. (In Persian)
- Benjamin, S. J. W. (1989). *Iran and the Iranians* (M. H. Kordbache, Trans.). Tehran: Scientific Press. (In Persian)
- Borzoi, M. (1999). *Political situation in Kurdistan from 1842 to 1907*. Tehran: Fekr-e Nou. (In Persian)
- Chirikoff, V. I. (1990). *The travelogue of Monsieur Chirikoff* (A. Christian, Trans.; A. A. Omran, Ed.). Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Divanbeigi, M. H. Kh. (2003). *Divanbeigi's memoirs* (I. Afshar & M. R. Darya Gasht, Eds.). Tehran: Asatir. (In Persian)
- Dossersi, K. (2009). *Iran in the year 1839–1840* (E. Eshraqi, Trans.). Tehran: University Publishing Center. (In Persian)
- Haqshenas, M. al-Din. (2005). *Shareh ke m sane* (My City of Sanandaj). Tehran: Paniz. (In Persian)
- Heyrat Sajjadi, A. H. (2001). *History of education and training in Kurdistan* (Vol. 1). Tehran: Abed. (In Persian)
- Heyrat Sajjadi, S. A. H. (2015). *Old Sanandaj*. Sanandaj: Kurdistan. (In Persian)
- Jackson, A. W. (1989). *Jackson's travelogue* (M. Amiri & F. Badrei, Trans.). Tehran: Kharazmi. (In Persian)
- James Wills, Ch. (1984). *Social history of Iran in the Qajar era* (J. Dodangeh & M. Niknam, Eds.). Tehran: Tolo. (In Persian)
- Jarideh Adab Newspaper. (1898). 1st Year, No. 1, 17 Jamadi-ul-Akhr. (In Persian)
- Kokeb Iran Newspaper. (1917). 1st Year, No. 57, 29 Jamadi-ul-Awl. (In Persian)
- Mardukh, K. A. Sh M. (2000). *History of Mardukh*. Tehran: Karang. (In Persian)
- Mastoor, K. Mah Sh. (1953). *History of Ardalan* (N. Azadpour, Ed.). Kermanshah: Bahrami Press. (In Persian)
- Mazhar, A. K. (2006). *Kurdistan during the years of World War I and the Armenian Genocide* (R. Karimi, Trans.). Tehran: Events of the Global Village. (In Persian)
- Minassian, L. (1989). *Armenians of Iran*. Unknown publisher. (In Persian)
- Minorsky, V. F. (1992). *Sanna* (Sanandaj) (M. Goodarzi, Trans.). *Chista*, 9(6–7). (In Persian)
- Mozaffari, P. (2021). *The formation of French schools in Sanandaj at the end of the Qajar era (1892–1912): Functions and reactions*. *History of Iran After Islam*, 12(29), 153–184. (In Persian)
- Nateg, H. (1996). *Foreign cultural record in Iran*. Tehran: Khavaran. (In Persian)

- Raad Newspaper. (1913). 1st Year, No. 12, 11 Safar; No. 7, 22 Muharram. (In Persian)
- Rich, C. J. (2002). Rich's travels to Kurdistan (M. H. Baghi, Trans.). Erbil: Aras. (In Persian)
- Rumi, F. (2023). Crisis in the middle class: A result of the foreign policy approach of the Islamic Republic of Iran. *World Politics*, 12(3), 81–111.
<https://doi.org/10.22124/wp.2024.26310.3295> (In Persian)
- Sanandji, M. Sh. (1987). Nasser's gift in the history and geography of Kurdistan (H. Tabibi, Ed.). Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Shahab Saqib Newspaper. (1914). 1st Year, No. 38, 1 Jamadi-ul-Awl. (In Persian)
- Sufi Salim, M. M. R. (2013). History of Kurdistan (D. Mardukhi, Ed.). Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. (In Persian)
- Tamadon Newspaper. (1911). No. 26, 1 Shaban. (In Persian)
- Tavakoli, M. R. (1988). Geography and history of Baneh Kurdistan. Tehran: Tavakoli. (In Persian)
- Tejarat Magazine. (1892). 3rd Volume, No. 29–30, Volumes 5 and 6, 1 Esfand. (In Persian)
- Vaqayingar, A. A. (2005). Nasseriyeh Garden and Murat al-Muzaffar in the geography and history of Kurdistan (M. R. Tavakoli, Ed.). Tehran: Tavakoli. (In Persian)
- Zarei, M. A. (2018). Foreign affairs agency in Kurdistan at the beginning of the twentieth century AD/fourteenth lunar calendar. *Quarterly Journal of Historical Research*, 10(4), 61–78. (In Persian)
- Zarei Mehrvarz, A. (2006). The political and social conditions of Kurdistan from the Constitutional Revolution to the end of World War I (Doctoral dissertation, Shahid Beheshti University). (In Persian)